

Довбиш Микита Олегович

Одеський національний морський університет

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОСТАННЯ ІНСТАНЦІЯ ДЛЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СУЧАСНОГО УКРАЇНЦЯ

Розглянуті питання щодо захисту своїх законних прав Українців у не підпорядкованій державі установі.

Ключові слова: права і свободи людини, європейський суд, конвенція.

Keywords: human rights and freedoms, the European Court Convention.

З поступальним входженням України до європейського правового простору, розвитком України як демократичної, соціальної, правової держави зростає потреба у вдосконаленні національних і міжнародних юридичних механізмів утвердження та забезпечення конституційних прав і свобод людини. Адже саме права і свободи людини, їх гарантії визначають гуманістичний вимір розвитку Української держави і громадянського суспільства, їх потенційні та реальні перспективи щодо подальшого розвитку на шляху до утвердження демократії та верховенства права.

Очевидно, що з часу проголошення незалежності України і до сьогодні саме права і свободи людини та громадянина є дороговказом конституційного розвитку суспільства та держави, про що, зокрема, свідчать і особливості перебігу конституційного процесу в Україні, особливо після прийняття 28 червня 1996 р. Основного Закону — одного з найбільш прогресивних конституційних актів у пострадянському та постсоціалістичному просторі. Зазначене підтверджує й зміст наріжних положень Конституції України.

Так, стаття 3 Основного Закону встановлює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності Української держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність.

Нині є загальновизнаним положення про те, що до складу механізму захисту прав і свобод людини в Україні входить і Європейський суд з прав людини, який з цією метою застосовує Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод.

Цей Суд був утворений — вперше в історії людства — 20 квітня 1959 р., коли його 15 суддів (обраних від держав, які тоді входили до Ради Європи) склали присягу на урочистому засіданні Консультативної Наради Ради Європи, присвяченої 10-річчю існування цієї організації. Серед цих суддів були найавторитетніші фахівці, зокрема Рене Кассен (Франція) — один із основних авторів проекту Загальної декларації прав людини 1948 р., Аль Росс (Данія) — знаний теоретик права, Альфред Фердросс (Австрія) — видатний метр науки міжнародного права.

Ухваливши свій Регламент, Суд вже у наступному році почав розглядати свою першу справу — «Ловлес проти Ірландії».

І ось минуло півстоліття...

За весь час своєї діяльності Суд (до складу якого нині входять 47 суддів,

обраних Парламентською Асамблеєю Ради Європи по одному від кожної держави-члена) ухвалив понад 10 тис. рішень.

Нині в його праавозахисному «портфелі» знаходиться понад 100 тис. Заяв про порушення державами – членами Ради Європи Конвенції. І їх кількість не зменшується.

Помітний «внесок» у цей процес робить, на жаль, і Україна. За кількістю заяв, що поступили до Суду рпоти неї, вона була четвертою державою (після Росії, Туреччини та Румунії).

Після ратифікації Верховною Радою України Конвенції, яка внаслідок цього — відповідно до ст. 9 Конституції України — набула статусу частини українського законодавства, її імплементація у внутрішній правопорядок України постала як актуальне практичне завдання.

Хіба що не найвагомішим кроком у процесі цієї імплементації стало прийняття у 2006 р. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». У ньому, зокрема, встановлено, по-перше, те, що не тільки сама Конвенція, але й практика Суду застосовується судами України як джерело права (ч. 1 ст. 17), а в рамках відомчого підпорядкування має здійснюватись систематичний контроль за додержанням адміністративної практики, який відповідає Конвенції та практиці Суду (ч. 5 ст. 17). По-друге, оволодіння положеннями Конвенції та практикою Суду має бути включено до вимог професійного рівня окремих категорій суддів, а також прокурорів, адвокатів, нотаріусів, до програм первинної підготовки та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана з правозас-тосуванням, а також із триманням людей в умовах позбавлення свободи (п. 2 ч. 2 гл. 5).

Ратифікація Україною 17 липня 1997 р. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стала важливим етапом на шляху входження нашої держави в європейський політико-правовий простір.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є міжнародним договором, на підставі якого більшість європейських держав зобов'язалися дотримуватися прав та основоположних свобод людини. Ці права гарантуються як самою Конвенцією, так і протоколами до неї (Протоколи № 1, 4, 6, 7, 12 і 13), згода на обов'язковість яких надана державами — сторонами Конвенції.

Відповідно до ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Таким чином, Конвенція та протоколи до неї набули статусу частини національного законодавства.

Ратифікувавши Конвенцію, Україна визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини. Європейський суд з прав людини є міжнародним органом, який за умов, визначених Конвенцією, може розглядати заяви, подані особами, які скаржаться на порушення своїх прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Європейська конвенція є основоположним документом, на якому ґрунтуються всі рішення Європейського суду з прав людини. Відповідно до Закону України №3477-IV виконання цих рішень на території України є обов'язковим. А отже, і використання

КСУ практики Європейського суду з прав людини при здійсненні конституційного контролю чи офіційного тлумачення положень Конституції та законів України є обов'язковим. Невиконання КСУ цього обов'язку може свідчити про його відхід від усталеної Європейської традиції щодо застосування практики ЄСПЛ та впровадження єдиного підходу до реалізації конституційних та конвенційних прав і свобод.

Юридичний зміст основних принципів міжнародного права закріплює зобов'язання кожної держави виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання, а засоби реалізації цих зобов'язань визначаються національним правом, якщо інше не випливає з міжнародно-правової норми. У статті 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. закріплено принцип добросовісного виконання державою своїх міжнародних зобов'язань. Відповідно до цієї норми держава-учасниця не може посилатися на положення свого внутрішнього права для виправдання невиконання нею міжнародного договору.

З другого боку, мають бути враховані особливості Конвенції, що пов'язані з її метою та предметом регулювання. Ці особливості Конвенції відзначалися як при її тлумаченні у право-застосовній практиці Європейського суду (раніше — і Комісії), так і в сучасній європейській доктрині прав людини. Вже в одному зі своїх перших рішень Європейська комісія з прав людини зазначала, що «зобов'язання згідно з Конвенцією фактично мають об'єктивну природу, оскільки їх метою є не взаємна уступка державами-учасницями своїх прав та обов'язків з метою забезпечення певних загальних інтересів, а створення нового публічного порядку», внаслідок чого виникають не стільки суб'єктивні та взаємні права для держав, скільки обов'язок захищати основні права людей від їх порушення державами-учасницями. Децю пізніше Європейський суд вніс уточнення в цю тезу, зазначивши, що «на відміну від класичних міжнародних угод Конвенція містить, окрім звичайних двосторонніх зобов'язань, також і універсальні об'єктивні зобов'язання».

Права та свободи, що містяться у Конвенції, — це мінімальні європейські стандарти прав людини, які мають бути в основі діяльності держав-учасниць у галузі дотримання прав людини. Держави — члени Ради Європи повинні застосовувати ці стандарти в своєму законодавстві та право-застосовній практиці, однак за ними залишається свобода вибору засобів застосування цих стандартів. Включення міжнародних та європейських стандартів прав людини у правові системи держав, зокрема України, здійснюється шляхом їх закріплення в Конституції держави, законах, а також через підписання, ратифікацію міжнародних угод, що містять такі норми. Останні частіше набувають статусу частини правової системи, що дає можливість судовим та іншим правозастосовним установам їх безпосередньо використовувати як частину національного права. Так, європейська практика свідчить, що норми Конвенції найбільш ефективно застосовуються тоді, коли вони безпосередньо включені у внутрішньодержавне право.

Імплементация міжнародно-правових норм у національне законодавство є доволі складною процедурою, в широкому значенні — це здійснення міжнародно-правових і внутрішньодержавних норм задля виконання міжнародно-правових зобов'язань, а також створення на міжнародному і внутрішньодержавному рівнях умов для такого здійснення.

У більш конкретному розумінні імплементация норм міжнародного права —

це цілеспрямована організаційно-правова діяльність держави, яка здійснюється індивідуально, колективно або в межах міжнародної організації з метою своєчасної, всебічної й повної реалізації зобов'язань, взятих ними відповідно до міжнародного права.

Практика міжнародних судових органів захисту прав людини доводить, що ці органи докладають чимало зусиль задля ініціювання широкого застосування національними судами норм міжнародних конвенцій з прав людини. Зокрема, Європейський суд неодноразово наполягав на застосуванні такого принципу: якщо Конвенція є правовою основою, на яку може посилається заявник, то він повинен це робити в національному суді, або навіть національний суд має звернутися до відповідної норми Конвенції. Особлива роль у внутрішньодержавній імплементації належить приведенню судової практики у відповідність до міжнародно-правових зобов'язань держави.

З метою дотримання Україною зобов'язань, що випливають з її членства в Раді Європи, та задля ефективного виконання ст. 46 Конвенції, згідно з якою держави-учасниці зобов'язуються виконувати остаточне рішення Європейського суду в будь-якій справі, в якій вони є сторонами, 23 лютого 2006 р. було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який зафіксував на законодавчому рівні систему інституційних та процедурних механізмів виконання рішень Європейського суду та запобігання новим порушенням Конвенції.

Цей Закон увібрав усі сучасні напрацювання Ради Європи, спрямовані на всебічне вирішення питань виконання державами-членами рішень Європейського суду, включаючи вимоги рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи державам-членам: Rec(2004)4, Rec(2004)5, Rec(2004)6, Rec(2002)13, законодавчо закріпивши забезпечення виконання рішення Європейського суду шляхом вжиття заходів індивідуального та загального характеру.

Таким чином, під виконанням рішення Європейського суду слід розуміти вжиття державою індивідуальних заходів, спрямованих на усунення конкретного порушення, визначеного в рішенні Європейського суду, та заходів загального характеру, спрямованих на усунення підстави для надходження до Європейського суду схожих заяв проти України у майбутньому.

Заходи індивідуального характеру полягають у виплаті заявнику справедливої сатисфакції, присудженої Європейським судом, та відновлення, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який заявник мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*). Це є можливим, зокрема, за умови повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі, повторного розгляду справи адміністративним органом тощо.

Заходи загального характеру полягають у вчиненні дій, спрямованих на усунення причини, що стала підставою звернення до Європейського суду, з метою забезпечення дотримання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Європейським судом порушення. Такими заходами у більшості випадків є: внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування; внесення змін до адміністративної практики; забезпечення юридичної

експертизи законопроектів та інші заходи, які унеможливають подальші порушення Конвенції та забезпечують максимальне відшкодування наслідків порушень, які вже мали місце.

Отже, виконання рішення Європейського суду в частині вжиття заходів загального характеру є імплементаційним заходом, оскільки потребує вчинення цілого ряду дій щодо приведення чинного законодавства у відповідність до положень Конвенції та практики Європейського суду з метою уникнення таких порушень Конвенції в подальшому.

Також відповідно до зазначеного Закону національні суди повинні застосовувати при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права. Це положення формально легітимізувало для українських суддів можливість прямо посилатися у судовому рішенні на практику Європейського суду.

Зазначене вище свідчить, що в Україні з прийняттям Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який зафіксував на законодавчому рівні систему інституційних та процедурних механізмів виконання рішень Європейського суду та запобігання новим порушенням Конвенції, створено основу для ефективного дотримання міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав людини.

На жаль, Україна є одним із лідерів за кількістю заяв, що надходять до Європейського суду. Це — серйозний сигнал для органів державної влади про те, що механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення. Зокрема, йдеться про необхідність системного вдосконалення вітчизняного законодавства, адміністративної та судової практики.

Якщо говорити про судову практику, то попри очевидний прогрес у питанні застосування вітчизняними судами положень Конвенції та практики Європейського суду, рівень і якість такого застосування є недостатніми.

Європейським судом прийнято досить багато рішень у справах проти України, якими дії судових органів визнавалися такими, що призвели до порушення гарантованих Конвенцією прав. Це свідчить про те, що національним судам слід не тільки ефективно захищати права людини, а й самим діяти у такий спосіб, щоб не порушувати Конвенції.

Аналіз судової практики показує, що багато представників вітчизняного суддівського корпусу через різні причини недостатньо готові до практичного впровадження підходів і позицій Європейського суду в український правовий простір.

У багатьох випадках, застосовуючи практику Європейського суду, суди не мають чіткого й однозначного уявлення про те, у чому полягає правовий зміст такого застосування. Тому досить поширеним у діяльності вітчизняних судів є абстрактне посилання на практику Європейського суду без вказівок на конкретне рішення цього органу.

Нерідко навпаки — в судових рішеннях вітчизняних судів робиться посилання на конкретне рішення Європейського суду, але без зазначення співвідносності його з нормами національного права й обставинами конкретної справи.

Ще одна проблема полягає у відсутності єдиних критеріїв застосування практики Європейського суду з прав людини. Можна виокремити принаймні три

підходи українських судів до використання практики цього Суду.

Перший полягає в застосуванні норм Конвенції та практики її тлумачення Європейським судом у нерозривній єдності. У таких випадках вітчизняні суди цитують рішення Суду, супроводжуючи це посиланням на Конвенцію.

Другий варіант передбачає використання практики Європейського суду як додаткового аргументу, яким обґрунтовується позиція вітчизняного суду, що базується на нормах національного права.

В інших випадках у судових рішеннях національних судів практика Європейського суду розглядається як тлумачення, що має нормативний характер.

Треба визнати, що така неоднозначність зумовлена певною мірою тим, що положення самої Конвенції не визначають рамок, які б чітко окреслили компетенцію Європейського суду.

Так, Конвенція не вказує:

1. які саме рішення може приймати Суд;
2. чи зобов'язані законодавчі органи держав — учасниць Ради Європи вносити зміни до нормативних актів, якщо застосування норм цих актів визнано таким, що порушує права і свободи людини;
3. чи зобов'язані національні суди переглядати ухвалені ними раніше судові рішення.

Конвенцією прямо передбачається лише обов'язок держав визнавати юрисдикцію Суду з питань тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї у випадку передбачуваного порушення конкретною державою положень цих актів.

Характерною особливістю діяльності тих вітчизняних судів, що сприймають і активно використовують правові позиції Європейського суду, є намагання віднайти аналогії безпосередньо в національному законодавстві, прагнення обґрунтувати судові рішення законодавством України в контексті норм Конвенції.

Проблемним питанням застосування судами України практики Європейського суду є обов'язковість тільки рішень, прийнятих проти України. Саме з них впливає обов'язок виправити встановлене порушення Конвенції та вжити заходів щодо недопущення нових аналогічних порушень.

Проте Європейський суд при прийнятті рішень щодо України керується усією своєю практикою, в тому числі рішеннями у справах проти інших держав. Це відповідає принципу правової визначеності, оскільки робить рішення Суду прогнозованими. Отже, при застосуванні правових позицій Європейського суду національні суди повинні враховувати всю його практику, в тому числі сформовану й щодо інших країн.

Тільки такий підхід допоможе Україні уникнути нових порушень Конвенції. Однак для реалізації цього підходу потрібно забезпечити принаймні доступність усіх рішень Європейського суду для вітчизняних суддів.

З другого боку, застосування українськими судами рішень Європейського суду, які не опубліковані державною мовою, може суперечити вимогам ст. 57 Конституції України про те, що кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. Адже принцип правової визначеності є складовим елементом верховенства права.

Важливою і складною проблемою в питаннях застосування українськими судами практики Європейського суду з прав людини є відповідні процедури

і правові підстави. Механізм такого застосування містить два способи:

- 1) безпосереднє (пряме) застосування практики Європейського суду, яке обмежується нормами Конвенції та рішеннями Суду, прийнятими щодо України;
- 2) використання в судовій практиці українських судів правових позицій Європейського суду.

У цьому механізмі особлива роль належить Верховному Суду України, який не лише має застосовувати практику Європейського суду (як і решта національних судів), а й безпосередньо бере участь у процедурі виконання рішень Європейського суду.

За законом Верховний Суд України є єдиним у державі судом, повноважним переглядати судові рішення національних судів у разі встановлення у них Європейським судом з прав людини порушень міжнародних зобов'язань держави.

Разом з тим нещодавнє законодавче обмеження повноважень Верховного Суду України не дає йому можливості повною мірою забезпечити виконання Україною рішень Європейського суду, дієво сприяти поширенню використання вітчизняними судами його практики, а в цілому — не дає можливості ефективно впроваджувати у правову дійсність стандарти Конвенції.

Так, на сьогодні Верховний Суд може здійснити перегляд відповідних рішень національних судових органів, у яких Європейським судом констатовано порушення норм Конвенції, лише у разі, якщо вищий спеціалізований суд допустить відповідну скаргу до провадження у Верховному Суді.

На недосконалість такого процесуального механізму звернула увагу Венеціанська комісія у своєму Висновку від 16 жовтня 2010 р. на Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Зокрема, вказавши, що запровадження зазначеного порядку є кроком назад і без потреби ускладнює процедуру. Як наслідок, Венеціанська комісія рекомендувала Україні спростувати таку систему, забезпечити можливість прямого доступу до Верховного Суду у відповідних випадках.

На жаль, у більшості рішень, винесених Європейським судом щодо України, констатовано порушення прав, гарантованих Конвенцією. У багатьох випадках порушення спричинені саме недосконалістю чинного законодавства чи навіть відсутністю нормативного регулювання як такого («Полторацький проти України», «Сокур проти України», «Волохи проти України», «Свято-Михайлівська парафія проти України» та ін.).

Таким чином, обов'язок держави забезпечити проведення юридичної експертизи актів законодавства та їх проектів на відповідність Конвенції виникає з необхідності виконання рішень Європейського суду, оскільки здійснення такої експертизи має на меті унеможливити подальші порушення Конвенції, констатовані у рішеннях. Однак експертиза проектів законодавчих і підзаконних актів не обмежується виключно їх перевіркою на відповідність рішенням Європейського суду щодо України. Важливим інструментом при проведенні експертизи є використання практики Європейського суду щодо інших держав-учасниць, оскільки зазначене джерело є надзвичайно великим за обсягом та широким за змістом. Враховуючи те, що за весь час діяльності Європейський суд проаналізував значний масив законодавства держав — учасниць Конвенції в основних сферах правовідносин, застосування ключових позицій Європейського суду при здійсненні експертизи дає можливість

охопити практично ж е національне правове поле. Таким чином, застосування практики Європейського суду дозволяє запобігти прийняттю законодавства, норми якого могли б спричинити порушення прав, гарантованих Конвенцією.

Юридична експертиза проектів актів законодавства, а також незаконних нормативних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, на відповідність Конвенції стала обов'язковою для всіх суб'єктів нормотворення з прийняттям 23 лютого 2006 р. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Крім проведення експертизи нового законодавства, на Міністерство юстиції України покладено обов'язок із розумною періодичністю здійснювати перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Європейського суду.

Однією з основних проблем реалізації в повному обсязі положень Закону на практиці, напевно, є небажання суб'єктів нормотворення враховувати зауваження, які за результатами експертизи викладені у висновках щодо відповідності проектів актів (актів) Конвенції. Насамперед це пов'язано з негативним ставленням нормотворців до необхідності застосування норм Конвенції як національного законодавства України.

Таким чином, зазначаємо, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є комплексним міжнародним документом у сфері основоположних прав людини. Вона не лише визначила номенклатуру непорушних прав і свобод людини у державах — учасницях ЄС і закликала до їх неухильного дотримання, а й установила інституційні механізми їх захисту. У цьому сенсі цінність Конвенції полягає не стільки у фіксації прав та свобод, скільки у створенні механізму їх імплементації, сутність якого полягає у виникненні на європейському просторі особливого органу — Європейського суду з прав людини. Саме ця судова інституція забезпечує реалізацію основоположних прав людини, є доволі довершеним контрольним механізмом, закладеним Конвенцією, дотримання державами-учасницями її положень, упровадження норм і принципів у рамки національних правових систем.

Європейський суд з прав людини функціонує в рамках особливого контрольного механізму правової системи Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і є унікальним міжнародним юрисдикційним органом. Це полягає у тому, що, на відміну від класичного міжнародного суду в сфері прав людини, право на звернення до нього є не тільки відкритим, у тому числі для індивідів, а й не обмежується необхідністю висловлення на це згоди відповідної держави-відповідача. До того ж порівняно з рішеннями численних квазісудових наднаціональних контрольних органів у сфері прав людини рішення Європейського суду з прав людини є не тільки юридично обов'язковими для держави-відповідача, а й підлягають нагляду за його виконанням з боку Комітету міністрів, повноваження якого визначені Статутом Ради Європи. Очевидним є й те, що рішення Європейського суду з прав людини безпосередньо впливають на розвиток правової системи як самої Конвенції, так і держав — учасниць Ради Європи.

Положення Конвенції не ставлять за мету замінити тим чи іншим способом внутрішнє право держав — учасниць Ради Європи, але мають завдання доповнювати його з метою забезпечення мінімального рівня захисту прав людини. Відповідно до

цього Конвенція певною мірою відіграє роль, яку відведено національній конституції кожної з її держав-учасниць. Так, відповідно до ст. 53 Конвенції «ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує чи уневажнює будь-які права людини та основоположні свободи, які можуть бути визнані на підставі законів будь-якої Високої Договірної Сторони чи будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є». Тобто Конвенція не ставить за мету підмінити собою положення внутрішнього права або іншого міжнародного договору, хоча її контрольні органи здійснюють ефективний моніторинг за відповідністю цих положень нормам, гарантованим Конвенцією.

Поза сумнівом, Конвенція закріплює найвищі цінності людства – фундаментальні права й основоположні свободи людини, інтерпретовані Європейським судом, які становлять ядро як наднаціонального, так і національного права. Тому науковці відстоюють позицію, що спільні цінності, про які йдеться, не є витворами певної культури, що змінюються від епохи до епохи, чи суб'єктивними поглядами окремих індивідів, а становлять загальноцивілізаційну, загальнокультурну цінність, незалежно від націй, ідеологій, релігій. Саме ця обставина дає підстави для визнання пріоритетності норм конвенції та практики Європейського суду щодо норм національного законодавства, а імплементація Конвенції та практики Європейського суду, безумовно, є тим самим довгоочікуваним способом вирішення конфліктів у процесі розгляду спорів, що зачіпають права, гарантовані Конвенцією, та послужить превенцією порушень положень конвенції нашою державою.

Список літератури

1. Конституція України від 28 червня 1996 року //ВВРУ. – 1996. - №30. ст.141
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, підписана членами Ради Європе 4 листопада 1950 року. //Вісник Верховного Суду України. – 1997. №3
3. Будкевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України. //Право України. – 2011. №7. с.48-63.
4. Лавринович О. Європейська конвенція з прав людини – надійник дороговказ гуманістичного розвитку країни. //Право України, - 2010. - №10. – с.43-47
5. Льошенко О. Імплементація конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини в національну правову систему України. //Право України. – 2009. №6. с.76-79
6. Рабінович П. Знання практики Європейського суду з прав людини, як передумова, ефективного використання механізму їх захисту в Україні. // Право України. – 2009. - №4. – с.42-47
7. Судова практика Європейського суду з прав людини. Рішення щодо України. //відп. ред. В.В. Лудковська. – К.; 2005. – 480с.
8. Юдківська Г. Деякі проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні. //Право України. – 2011. №7, с.74-79